

ग्रामीण क्षेत्रातील बंजारा स्त्रीयांची संस्कृती आणि बदल

सहा. प्रा. विलास सोमाजी पवार
समाजशास्त्र विभाग
आदर्श महाविद्यालय, हिंगोली
जि. हिंगोली – 431513

प्रस्तावना:

प्राचीन बंजारा संस्कृतीची केवळ आपल्या बोलीभाशेच्या माध्यमातून जतन करत आलेल्या बंजारा समाजाची वैशिष्ट्ये सर्वांगांनी आगळ्या-वेगळ्या स्वरूपाची आहे. या समाजातील सभ्यता आणि संस्कृतीवर काळानुसार वेळोवेळी आघातही झाले. परंतु बंजारा समाजाची दैदिप्यमान संस्कृती कायम टिकवून ठेवण्याचे श्रेय बंजारा समाजातील ग्रामीण क्षेत्रात तांडा, वाडी, वसतीवर राहणाऱ्या गोर बंजारा लोकांना द्यावे लागेल. त्यातही स्त्रीयांचे मोठे योगदान राहिलेले आहे. बंजारा समाजाचा खरा इतिहास आणि त्यांचे सामाजिक जीवन आज केवळ मौखिक बोलीभाशा आणि त्यांच्या सांस्कृतिक परंपरामधून जीवंत आहे. बंजारा समाजातील कथा आणि भजन व लोकगीते यांतून बंजारा समाजातील स्त्रीयांची खरी संस्कृती व इतिहास पाहावयास मिळतो. बंजारा समाजातील मौखिक गीत, कथा, भजन यामधून बंजारा समाजाच्या सांस्कृतिक इतिहासाचे प्रमाण मिळण्यास मदत होते.

विशिष्ट परिस्थितीत भौगोलिक, सामाजिक, ऐतिहासिक परिक्षेत्रामध्ये एक महत्वपूर्ण आणि उल्लेखनीय तसेच सतत जगभरात भ्रमंती करणारा बंजारा समाज राहिला आहे. आपली उपजिविका आणि आर्थिक परिपुर्ततेच्या दृष्टीने ज्या समाजाला संपूर्ण जगभरात भटकंती करण्याची आवश्यकता अनिवार्य होती. तरीही त्या समाजाने आपल्या मूळ भौगोलिक क्षेत्रातून बाहेर पडूनही आपल्या समाजातील मान्यता, परंपरा, रितीरिवाज, वेषभुशा आणि सामाजिक जीवनपध्दतीमध्ये परिवर्तन होवू दिले नाही. संपूर्ण जगभरात सतत भ्रमंती करूनही काळाची गरज ओळखून हा बंजारा समाज भारताच्या विविध स्थानावर आपले स्थायित्व स्थापन करून जीवन जगत आहे. दळणवळण व परिवहनाच्या नवीन साधनांचा वापर आणि त्या अनुशंगाने सामाजिक जीवन शैलीमध्ये परिवर्तन होवूनही या समाजाला आर्थिक बाबींच्या परिपुर्ततेसाठी नवनवीन साधनाकडे वळणे भाग पडले आहे. तरीही आज बहुसंख्य बंजारा समाजातील स्त्री-पुरुष आपल्या वेगवेगळ्या परंपरा आणि संस्कृतीला चिकटून राहिलेला असल्याचे दिसून येते. बंजारा समाजाची वैशिष्ट्ये व समाजाचे प्रचलित असलेल्या उल्लेखनीय सांस्कृतिक विषेशतः आणि परंपरांची जतन करण्याची आवश्यकता प्रतिपादीत होत आहे.

बंजारा समाज हा अत्यंत सुसंस्कृत आणि संपन्न असलेला आहे. आगळी-वेगळी वेषभुशा-केशभुशा, पारंपारिक पोशाख, वेगवेगळी आभूषणे, लक्ष वेधून घेणारी बोलीभाशा, प्रथा-परंपरा यामुळे बंजारा समाजातील लोकांची एक वेगळीच ओळख जगभरात निर्माण झालेली आहे. जगभरात पसरलेल्या बंजारा समाजाला वेगवेगळ्या नावाने ओळखले जात असले तरी त्यांच्या चालीरीती, रूढी-परंपरा, भाशा, वेषभुशा, केशभुशा, संस्कृती आणि सनसमारंभ सर्व ठिकाणी कमी अधिक प्रमाणात सारखेच आहेत. असे असले तरी बंजारा समाज जसजसे आधुनिकतेकडे वळत आहे. तस-तसे बंजारा समाजाच्या वैभवशाली परंपरांचे अस्तित्व धोक्यात येत आहे.

षोधनिबंधाची उद्दिष्ट्ये:-

- 1) बंजारा समाजाची सांस्कृतिक ऐतिहासिकता अभ्यासणे.
- 2) ग्रामीण क्षेत्रात राहणाऱ्या बंजारा समाजातील स्त्रीयांच्या संस्कृतीचा आढावा घेणे.
- 3) बंजारा समाजातील स्त्रीयांच्या संस्कृतीमधील बदल अभ्यासणे.

- 4) आधुनिक काळात झालेल्या बदलांचा बंजारा समाजावरील प्रभाव अभ्यासणे.
- 5) बंजारा समाजातील सामाजिक व सांस्कृतिक जीवन अभ्यासणे.

षोडनिबंधाची गृहितके:-

- 1) बंजारा समाजाची ऐतिहासिक संस्कृती दैदीप्यमान राहिलेली आहे.
- 2) ग्रामीण क्षेत्रातील बंजारा स्त्रीयांची संस्कृती आगळी-वेगळी आहे.
- 3) बंजारा समाजातील संस्कृतीत बदल घडून येत आहेत.
- 4) आधुनिकतेचा प्रभाव बंजारा समाज संस्कृतीवर झालेला आहे.
- 5) बंजारा समाजातील सामाजिक व सांस्कृतिक जीवन वैशिष्ट्यपूर्ण आहे.

ग्रामीण क्षेत्रातील बंजारा समाजामधील स्त्रियांची संस्कृती व त्यातील बदल

1) वेषभुशा:-

बंजारा समाजातील स्त्रीयांची वेषभुशा ही आगळ्यावेगळ्या पध्दतीची असून वैशिष्ट्यपूर्ण आहे. बंजारा स्त्रिया रूपाने सुंदर व शरीराने काटक स्वरूपाच्या असतात. लाल किंवा निळा भडक रंगाचा 'घागरा' वापरतात, त्याला बंजारा बोलीभाशेत 'फेटीया' असे म्हणतात, डोक्यावरून पायापर्यंत मोठी लाल रंगाची 'ओढणी' असते, त्याला बंजारा भाशेत 'पांबडी' असे म्हणतात. या पांबडीला पायाजवळील भागास निळ्या किंवा लाल रंगाची गोट लावली जाते. आणि डोक्यावर ठेवण्याच्या ठिकाणी लहान गोल आरसे आणि काही रूपयांचे नाणे व त्याच्या बाजूस उन्नल चे गोंडे लावून काचगुंडीची मध्यम, रुंद अशी पट्टी तयार करून लावली जाते, त्याला बंजारा बोलीभाशेत रपिया, काचे, उन्नीरो फुंदा लावलेले 'घुंघटो' असे म्हणतात. काषिदा काढलेली म्हणजेच हाताने विनकाम केलेली आणि त्याव कवड्या (कोडी) भिंगे (लहान काच) इत्यादींनी बनविण्यात आलेली भडुक लाल रंगाची 'चोळी' बंजारा स्त्रिया वापरतात. त्याला बंजारा बोलीभाशेत 'काचळी' असे म्हणतात. 'काचळी' ही समोरिल भागाला असते आणि पाठिमागील काही बाजू उघडी असते, परंतु ओढणी म्हणजेच 'पांबडी' यांनी ती पूर्णपणे झाकलेली असते.

याचबरोबर बंजारा स्त्रीया हाताच्या कोपऱ्यापर्यंत हस्तीदंताच्या अथवा षिंगाच्या किंवा पितळाच्या बांगड्या घालतात, त्याला बंजारा बोलीमध्ये 'बल्या' असे म्हणतात, तर दंडामध्ये वाकी (कोपऱ्या) वापरतात. तसेच गळ्यात नाणे व लहान-लहान काचेचे गोल भिंग आणि त्यावर उन्नलचे गोंडे लावलेली हार (माळ) वापरतात. नाकात मोठी गोलाकार नथणी वापरतात, त्याला बंजारा भाशेत 'भुरिया' असे म्हणतात, पायात चांदीची वाळे (पोगर) आणि पैजन वापरतात, तर पायाच्या बोटामध्ये जोडवा (चटकी) घालतात. बंजारा समाजात अलिकडील काळामधील स्त्रियांनी मनगटात काचाच्या बांगड्या भरण्याची प्रथा रूढ झालेली आहे.

बंजारा समाजातील पुरुश हे धोतर, कुर्ता (धोतीझगला) व डोक्याला पांढरे किंवा लाल रंगाचे पागोटे (रुमाल) असा पोषाख वापरतात. बंजारा पुरुश उंच गोरे किंवा सावळ्या रंगाचे काटक व बळकट असतात. हातात चांदीचे कडे व कंबरेला चैन वापरतात.

थोडक्यात बंजारा समाज हा वेषभुशेच्या बाबतीत वैशिष्ट्यपूर्ण असून काचळी, लोव्हडी, पाम्बडी, टुकरी, फडकी, फेटिया, झोळना, चन्वी, खलची, दरणी, गळणा इत्यादी हस्तनिर्मितरित्या बणवून वापरतात, त्यालाच गोरबंजारा समाजेरो बानो असे म्हणतात. यातही आज काळाओघात मोठ्या प्रमाणात बदल होत आहेत.

2) केषभुशा:-

बंजारा समाजातील स्त्रियांची केषभुशा ही नाविण्यपूर्ण आणि आगळ्यावेगळ्या स्वरूपाची आहे. बंजारा समाजामधील स्त्रियांची केषरचना पध्दतीला या समाजात 'चोटला' बांधेरो असे म्हटले जाते. या पध्दतीसाठी बंजारा

समाजातील स्त्रीचे केस पाच भागामध्ये वेगवेगळे केले जातात, त्यासाठी डोक्याच्या मध्यभागातून भांग पाडून केस कानावर सोडले की दोन्ही कानावर येणाऱ्या केसापासून दोन वेण्या बनवतात, या वेणीच्या मध्यभागी म्हणजे कानाच्या खाली घुगरी, टोपली हे अलंकार गुंफतात. दोन्ही वेणीत एक घुगरी व दोन टोपली लावलेली असते. घुगरी हा केवळ सौभाग्याचे अलंकार असून विधवा स्त्रिया याचा उपयोग करीत नाही. 'चोटला' लावून उरलेले केस डोक्याच्या मागे घेवून त्यात फणी लावून घट्ट बांधतात. अशा प्रकारे बंजारा स्त्रियांची केषभुशा तयार करण्यासाठी कमीत-कमी अर्धा तास लागत असते. अशा प्रकारची केषरचना करण्यासाठी दुसऱ्या स्त्रियांची मदत घ्यावी लागत असते.

3) होळी:-

'होळी' या सणाला बंजारा समाजात विशेष असे महत्त्व असून ती धुमधडाक्यात साजरी केली जाते. बंजारा स्त्री-पुरुष होळीची गाणे गाऊन आणि नृत्य सादर करून ती रंगतदार बनवितात. 'होळी' खेळणाऱ्या युवकाला 'गेरीया' तर युवतीला 'गेरळी' असे म्हटले जाते. खरोखरच 'होळी' सणाचं बंजारांच्या आयुश्यात अनन्यसाधारण असे महत्त्व, यावेळी देवदेवतांची स्तुतीपर आणि पौराणिक, श्रृंगारिक गाणे गाऊन ते देवाला प्रसन्न करतात, या गीतांना 'लेंगी' असे म्हणतात. तांड्यातील सर्वांची सामायिक 'होळी' पहाटे आणि संध्याकाळी मोठे कुडाचे व गवऱ्याचे ढिग पेटवून गाणे म्हणत-म्हणत मोठ्या उत्साहात साजरी केली जाते.

"नायके सरीको नेता रेळूं रे जगेम, हारदाव पगे पगेम रे, मारे गोरसमाजेन" नाईक साहेबांसारखे व्यक्तिमत्व समाजात रहावे, नाईक साहेबांची आठवण पावला-पावला मध्ये गोरसमाज बांधवांना येते असा अर्थ वरील गाण्याचा आहे.

तांड्यात जन्माला आलेल्या लहान बाळाचा 'बारषाचा कार्यक्रम' होळी सणाच्या ठिकाणी करण्यात येते यालाच 'धुंड' असे म्हणतात. होळी धकायरो कार्यक्रम साजरे केले जातात. गोड जेवण देऊन बाळाचा 'धुंड' (वाढदिवस) साजरा करतात. होळी आणि धुंड उत्सवात तांड्यातील सर्वच लोक सहभागी होतात. होळीच्या दुसऱ्या दिवशी 'कर' म्हणजे बोकडाचा बळी देऊन वाटे तयार करतात आणि प्रत्येकाच्या घरी देण्यात येतात. आजच्या आधुनिक युगात होळी सणाचे महत्त्व कमी होत आहे.

4) दिवाळी (दवाळी):-

बंजारा समाजातील 'दिवाळी' ही दोन दिवस साजरी केली जाते. 'दिवाळी' ही सणापेक्षा उत्सव म्हणून साजरी करतात. दिवाळीला बंजारा गोरबोली भाशेत 'दवाळी' असे म्हणतात. बंजारा समाजाची दिवाळी ही पाहण्याजोगी असते. गोधण ही बंजारा लोकांची सर्वात मोठी संपत्ती, म्हणून ते दिवाळीला गोधणाची पूजा करतात. आष्विन अमावस्येचा दिवस हा बंजारा समाजातील लोकांचा दिवाळी सणाचा पहिला दिवस असतो, याच दिवशी संध्याकाळी तांड्यातील सर्वच अविवाहित मुली सर्वप्रथम तांड्यातील नायकाच्या घरी ओवाळणी घेण्यासाठी येतात. सर्व मुलींच्या हातात दिवे लावलेली 'पणती' यालाचा बंजारा बोलीमध्ये 'ढाकळी' असे म्हणतात. 'ढाकळी' मध्ये तेल-वात टाकून ती पेटविली जाते. नायकाच्या घरापासून सुरुवात करून संपूर्ण तांड्यातील प्रत्येकाच्या घरी ओवाळणी करतात, त्यांना या बदल्यात सुट्टे पैस ढाकळी मध्ये टाकतात, यालाच 'मेरा' असे म्हणतात. 'मेरा' मागतांना मुली गाणे म्हणत असतात.

"राते अंधारी ये विरावाळी दिवलो बाळती जो", किंवा "याडी तोण मेरा-बापू तोण मेरा, वर्शेदाडेरी कोड दवाळी बापू तोण मेरा" अशा प्रकारे गाणे म्हणत-म्हणत तांड्यातील सर्वांच्या घरी 'मेरा' ओवाळणी केली जाते.

दुसऱ्या दिवशी सर्व मुली फुले, लांबडी, केसुला तोडण्यासाठी रानावनात जातात. गाणे म्हणत-म्हणत फुले तोडून आणतात. प्रत्येकाच्या घरी षेणाने घराच्या अंगणात 'गोधण' बनवतात. त्यात फुले लावून त्याची पूजा करतात, याच दिवशी तांड्यातील सर्व लोक मिळून बकऱ्याचा बळी देतात. वाटे तयार करून घेऊन जातात. बंजारा समाजात दोन दिवस चालणारी दिवाळी रोमांचक व आनंदाने साजरी करण्यात येते.

5) तीज:-

बंजारा समाजातील 'तीज' उत्सव म्हणजे या समाजातील स्त्रियांचा व अविवाहीत मुलींचा आवडता सण-समारंभ व उत्सव होय. 'तीज' उत्सव पावसाळ्यातील श्रावण महिन्यात साजरा करण्यात येतो. पूर्वीच्या काळी पावसाळ्यात बंजारांचा 'लदेळी' म्हणजे व्यापार होत नसायचा. त्यामुळे हा समाज एका ठिकाणी स्थिरावल्यानंतर या काळात विवाह कार्ये मोठ्या प्रमाणात होत असत. तेंव्हा आशाढ महिना संपल्यानंतर श्रावण महिन्यात विवाह झालेल्या मुली माहेरी येत असत. या वेळी 'तीज' उत्सव साजरा करण्यात येतो. तीज उत्सव हा तांड्यातील अविवाहीत मुलींचा सण मानण्यात येतो. या उत्सावात स्त्रिया देवदेवतांची स्तुतीपर, व श्रृंगारीक नाचगाण्यात भाग घेतात. या गायिल्या जाणाऱ्या गाण्यांमुळे तांड्या-तांड्यात वेगळे वातावरण निर्माण होते. 'तीज' उत्सव हा अविवाहीत मुलींचा सर्वात आनंदाचा व प्रिय उत्सव असतो.

'तीज' उत्सव प्रामुख्याने ठरविलेल्या दिवसापासून नऊ किंवा अकरा दिवसांपर्यंत साजरा करण्यात येतो. सर्वप्रथम अविवाहीत मुली बांबूची 'दुरडी' आणून त्यात काळी माती टाकून गहू पेरण्याची पध्दत सुरू होते. या 'दुरडीला' लोकराच्या धाग्याने गोंडे (फुंदा) तयार करून 'दुरडी' चांगली सजविली जाते. तीज पेरणीला तांड्यातील सर्व मुली नायकाच्या घरी एकत्र जमा होऊन नाच गाण्यात मग्न होतात. ज्या मुलींचा विवाह पुढच्या वर्षी होणार आहे अशा मुलींना तीज उत्सवात प्रथम प्राधान्य देण्यात येते. दुरडी मध्ये पेरलेल्या गव्हाच्या रोपट्याला नऊ दिवस पाणी टाकण्यात येते. जेवढ्या जोमाने रोपट्याची वाढ होत असते तेवढ्याच जोमाने तांड्याची भरभराट होते, असा बंजारांचा विष्वास असतो. षेवटी संपूर्ण तांड्यातील लोक नायकाच्या घरी जमा होऊन सर्व मुलींनी सजवलेली 'दुरडी', त्यातील गव्हाच्या रोपट्यासह आपल्या डोक्यावर घेऊन संपूर्ण तांड्यात षोभायात्रा निघते, आणि भारावलेल्या मनाने 'आवो तीज तोडा' म्हणजेच गहू खुडा असे नायक म्हणत असतो. आपल्या गळ्यात व हातावर तीज बांधून तीज विसर्जनासाठी तांड्यातील सर्वजण गाणे म्हणत-म्हणत नदीकडे निघतात. तीज ची 'दुरडी' आणि 'गणगोर' यांना नदीच्या प्रवाहात विसर्जित करतात.

थोडक्यात अत्यंत सुसंस्कृत आणि संपन्न असलेल्या बंजारा समाज संस्कृतीत ग्रामीण क्षेत्रातील बंजारा स्त्रियांच्या जीवनात आज अमुलाग्र बदल घडून येत आहे. पारंपारिक गोरबंजारा समाज संस्कृती जीवंत रहावी म्हणून प्रयत्न होणे गरजेचे आहे.

संदर्भ सूची:

- 1) बळीराम हिरामन पाटील – गोरबंजारे लोकांचे इतिहास.
- 2) आत्माराम कनिराम राठोड – गोरबंजारा समाजाचा इतिहास व लोकजीवन
- 3) श्री मोतीराम राठोड – गोरमाटी बंजारा संस्कृती साहित्य परिशद.
- 4) डॉ. रूख्मीणी पवार – बंजारा लोकजीवन पध्दती.
- 5) प्रा. प्रेमसिंह जाधव – बंजारा जागृती गीतावली.
- 6) डॉ. गणपत राठोड- बंजारा लोकगीतो का सांस्कृतिक अध्ययन